

GLAVNI UZROCI USTANKA KRŠĆANSKOG STANOVNIŠTVA U HERCEGOVINI [1875]

KRATAK OSVRT NA NAMETE*

Fra Paškal BUCONJIĆ:

Oko 20. lipnja 1875. pukla je prva ustanička puška u blizini Gabele – u Dračevu na mostu rijeke Krupe i tim je započeo trogodišnji hercegovački ustanak. Ustanak se munjevitom brzinom proširio po istočnoj i zapadnoj Hercegovini, te u Bosni. Kada turskim vlastima nije uspjelo smiriti ustanike, posredstvom velikih sila stvorena je mješovita komisija za pacifikaciju. Uz Server-pašu u komisiji su bili i konzuli: Vasić, Jastrebov, Durando, Dozon, Holms i Lihtenberg.

Da iskoriste povijesni čas i dokrajče višestoljetno ropstvo kršćanske raje, franjevci su na temelju prikupljenih dokumenata i svakodnevnih događaja odlučili napisati jednu predstavku i predati je članovima komisije. Vjerojatno u dogovoru s biskupom fra Anđelom Kraljevićem (1807–1879), kustos fra Paškal Buconjić (1834–1910) napisao je i u Mostaru tiskao knjižicu pod naslovom: Un cenno semplice sui gravami. Causa principale dell'insurrezione delle popolazioni cristiane in Ercegovina, 29 str., dimenzije 18 x 12 cm. Na završetku teksta nalazi se datacija: „Ercegovina 17. settenbre 1875.”, a na posljednjoj stranici adresanti: Ai rappresentanti delle potenze Europee in Ercegovina (predstavnicima evropskih sila u Hercegovini).

* Da tekst ovog *Osvrta* dobije svoj povijesni okvir i izvornu vrijednost, osim izvora katoličke provenijencije, pregledalo se i provjerilo dostupne izvore turskog porijekla koji su nastali više-manje na području Hercegovine ili u obližnjim krajevima višestruko povezanim s Hercegovinom (Dubrovnik). Izražavam zahvalnost osoblju Arhiva Hercegovine, posebno direktoru prof. Zulfikaru Džankiću, te Šabanu Zefireviću i Hivziji Hasandediću na višestrukoj pomoći u traženju i korištenju izvora pisanih na turskom jeziku koji se čuvaju u raznim arhivima. Također dugujem zahvalnost i fra Čedi Škrobi na pomoći pri prevodenju izvornog teksta *Osvrta* na hrvatski jezik.

Izvori se nalaze u: ARHIV P(ROVINCIJE), u Mostaru, *Acta Turcarum*, ARHIV H(ERCEGOVINE), *Acta Turcarum*. H(ISTORIJSKI) ARHIV (u Dubrovniku), *Acta Turcarum*. Pojedini dokumenti su numerirani. Arhivisti Arhiva Hercegovine su fotokopirali i obradili regesta Sidžila pojedinih kadija i sudova čiji se originali čuvaju i drugdje (Orijentalni Institut u Sarajevu, JAZU u Zagrebu, Bišćevića arhiv u Mostaru i GAZI HUSREVBEGOVA BIBLIOTEKA u Sarajevu). Ukupno je pregledano: 11 *Sidžila blagajskog kadije* odnosno *suda*, 5 *Sidžila mostarskog kadije*, te po jedan *Sidžil nevesinjskog suda* i *Stolačkog kadije* – što je konkretizirano u pojedinim bilješkama.

Članovi komisije su, nakon provjeravanja navedenih činjenica, izvorni tekst poslali svojim vladama. Na temelju pronađenih zapisa, posebno dokumenata turske provenijencije, Buconjićeva knjižica predstavlja socijalnu fotografiju Hercegovine pred i u vrijeme hercegovačkog ustanka. Zbog izuzetne vrijednosti objavljujemo spomenutu knjižicu, potkrijepljenu dokumentima i izvorima, u hrvatskom prijevodu.

* * *

Tko bi želio opisati vrste i težinu mnogovrsnih nameta, namenutih kršćanskom pučanstvu u Hercegovini i Bosni, trebao bi napisati čitavu knjigu.¹ To bi zahtijevalo i mnogo vremena i mnogo istraživanja i truda, jer bi morao istražiti svaki sandžakat i u njemu svaki okrug, u okruzima svaku općinu s pojedinim seoskim specifičnostima, kao i razne sudske procese,² jer u svakom pojedinom mjestu ima posebnih karakterističnih nameta i od strane mjesne uprave i od strane agā itd., jer vlada samovolja i nasilje već prema tome kakvi su pojedini upravitelji i njihovi činovnici – više ili manje skloni napuniti svoje kese, više ili manje fanatični u svojoj religiji, više ili manje opterećeni klasnim predrasudama.³ Stoga, da bismo mogli stvoriti kakav – takav sud o žalosnom

1 Usp. Petar BAKULA, *I Martiri...* Roma 1862. Djelo je prevedeno na hrvatski jezik (još u rukopisu) pod naslovom: *Mucenstva u opservantskoj franjevačkoj misiji u Hercegovini. Povijesno kazivanje* naglašava za ovu temu: „Kada bi se sve ovo pisalo opširnije, ja bih mogao čitatelju ponuditi ne jednu, nego više velikih knjiga” (str. 3). Kad se u bilješci isti Bakula dotiče osobe Ali-paše Rizvanbegovića i njegovih akcija ističe: „Budite uvjereni da bi, kada bi se htjeli opisati zločini toga nastranog zločinca, trebalo više nego jedan debeli svezak, a vi se zadovoljite sa ovo nekoliko riječi” (66). Ahmed DŽEVDET – paša se, u drugom kontekstu, ispričava riječima: „Kada bih... opisao samo ovo vojno pitanje, bilo bi potrebno da se napiše jedna čitava knjiga.” Gliša ELEZOVIĆ, Iz posmrtnih rukopisa Ahmet Dževdet-paše, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 2/1951., str. 287. Buconjićevo pisanje mogli bismo poistovjetiti s riječima Ahmetova tajnika: „Ja nisam pisao ni da laskam ni da ogovaram, već iz poštovanja prema istini, prema pravdi...” Pasko VASA – efendija, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije*, Sarajevo 1958, str. 103.

2 I tridesetih godina prošlog stoljeća u dokumentima što su slani u Rim ističe se samovolja pojedinih muslimana, posebno begova i aga. Sam Ali-paša je izjavio: „Nitko od sada ne treba ići k caru u Stambol – evo vam Stambol – Mostar, evo vam i cara u Mostaru.” U Spomenicama biskupa fra Rafe Barišića iz 1837, odnosno 1838. doslovno stoji: „...svaki Turčin ima puno pravo nad nama (kršćanima)” ARHIV PRO(PAGANDE u Rimu – Scrittura riferite nei Congressi), *Bosnia*, sv. 11, ff. 247r–254r. „Nevjerojatno je progonstvo, koje mora trpjeti kršćansko ime u ovim krajevima...[suci]... po miloj volji i iz nezasitne pohlepe za novcem posve nedužne kršćane gule i plijene, bez krivice i bez svjedoka ih osuđuju...” Radoslav GLAVAŠ, *Život i rad fra Rafe Barišića...*, Mostar 1900., str. 23–25. Takvo stanje dr N. Marcocchia je sažeo u riječi da je stanje tako teško „da ne može biti gore” ARHIV PROPAGANDE, *Bosnia*, sv. 11, ff. 18r–20r. U takvom stanju je „izvršenje naredaba vlade zavisilo isključivo od njihove (mjesnih poglavara) volje”. Tek 1863. „ukinuta je samovolja barem u principu” Pasko VASA – efendija, *Bosna i Hercegovina...*, cit. dj., 17 i 24.

3 Opširnije usp. Andrija NIKIĆ, Hercegovački ustanak u svjetlu novih izvora, *Posebna izdanja ANUBiH*, XXX/4, t. II, Sarajevo 1977, str. 315–332 ili *Isti*, Der Aufstand in der Herzegowina 1875/78, dargestellt auf Grund von Archivmaterial der Katholischen Kirche, *Südost-Forschungen*, 37/1978., 69–91. Posebne molbe o zulumima nalaze se i u ARHIVU PROPAGANDE, *Bosnia*, sv. 16, ff. 59r–60v, te ARHIVU B(iskupskog ordinarijata u Mostaru), br. 42/1869. Međutim, kako izvještava Portin službenik Pasko Vasa: „Kmetovi su uvijek bili žrtve pohlepnosti gospodara zemlje. Nisu se mogli ni žaliti, jer je vlada ostavljala njihove pritužbe bez odgovora...” *Bosna i Hercegovina...*, cit. dj., 71.

stanju kršćana u ovim pokrajinama, dat ćemo kratak prikaz tlačenja koja su proizlazila ili iz nameta vlasti ili iz samovolje aga, ili iz pristranosti sudova i životne nesigurnosti časti ili dobara. To ćemo popratiti odgovarajućim napomenama.⁴

I. RAZNI NAMETI

1. *Desetine, sada osmine*. Desetine su stari porez, ali otkad je sadašnji sultan putovao po Evropi,⁵ počeo povrh toga jedan novi porez na žitarice pod imenom *zam*, kao izvanredni namet koji se od tada pa nadalje zajedno s desetinama pretvorio u redoviti namet. Tako su se umjesto desetina davale osmine. To će reći: umjesto da se uzima deseti dio od proizvoda, uzima se osmi. I tako, gdje je prije bilo deset posto, sada je dvanaest i pol posto. Te osmine se ubiru na sve vrste žitarica, na duhan, povrće, voće, grožđe, sijeno.⁶

Ubiranje desetina vrši se na ovaj način. Posebni preuzimači kupuju desetine na dražbi: tko za njih dade više.⁷ Budući da se nerijetko dogodi da proizvođači ne dostižu pretpostavljenu cijenu, koju preuzimači daju državi, a ovi pod svaku cijenu žele obilnu zaradu,

4 Pandan ovoj studiji su knjige: *Pasko VASA, Bosna i Hercegovina*, str. 7–103.; *Arthur EVANS, Kroz Bosnu i Hercegovinu u vrijeme pobune 1875*, Sarajevo 1965, str. 241–297; *Massieu DE CLERVAL*, „Putovanje u Bosnu 1855.” *Život*, 28/1979, br. 5, str. 585–608. Martin ĐURĐEVIĆ, *Memoari sa Balkana 1858–1878*, Zagreb 1910. Grga MARTIĆ, *Zapamćenja (1829–1878)*, Zagreb 1906. Za literaturu vidi: Andrija NIKIĆ, Bibliografija Hercegovačkog ustanka 1875–1878, *Posebna izdanja ANUBiH*, XXX/4, tom II, Sarajevo 1977, str. 333–341. Novi prilozima tematici sabrani su u zbornicima: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878. godine*, izd. ANUBiH, *Posebna izdanja*, XXX/4, Sarajevo 1977, tom I–III.

5 Sultan Abdul Aziz (1861–1876) na kraju ljeta godine 1868. posjetio je Pariz i London. Usp. *Joseph VON HAMMER, Historija turskog (osmanskog) carstva*, Zagreb 1979, sv. 3, str. 355.

6 U turskim dokumentima od davnina se navode podaci o desetini. ARHIV PROPAGANDE, *Acta Turcarum*, Br. 840, 582, 601, 602, 634, 724, 903, 714 (13 dokumenata), 717 (14 dokumenata), 749, 411, 689, 657, 498, 918, 758 (27 potvrda o uplati), 771 (10 dokumenata), 617, 779, 593, 1017. Dokumenti nisu popisivani kronološki, pa se ne navode postepeno. ARHIV H., *Acta Turcarum*, Br. 193, 88 (14 dokumenata), 129, 263, 111, GAZI HUSREVBEGOVA Biblioteka u Sarajevu, Rkp. br. 1156 – Bračkovićev autograf: *Mala Historija događaja u Hercegovini*, na više mjesta opisuje i desetinu. Ovaj rukopis je djelomično objavio Zeynil FAJIĆ: *Mala historija događaja u Hercegovini*. (Iz Bračkovićeve autografa), *Anali GAZI HUSREVBEGOVA BIBLIOTEKE*, II–III/1974., str. 97–108. U dokumentima se, nadalje, spominju i *osmine, četvrtine i trećine*. O tome opširnije govore u svojim djelima Pasko Vasa (81) i Dževdet-efendija (274).

7 Evo kako Bračković opisuje licitaciju: „Na poziv mutesarifa (okružni načelnik) iz svake kaze (okružje) došli bi zainteresirani zakupci zajedno s upravnikom kaze u sjedište live. Tu je u prostorijama uprave, uz poziv telaha (javnog objavljivača), obavljana javna dražba. Na kome god bi ostala cijena, bilo nahija ili selo ili desetina cijele kaze, njemu bi bila davana odluka o tome. U njoj bi zainteresiranom navedena rata i uslov da do kraja godine ispuni (izvrši) nagodbu uz čvrsto jamstvo.” Kad nije bilo pobuna mutesarifi bi sami išli po selima i davali desetinu u zakup. Povjerljivi ljudi bi od poljoprivrednika uzimali u naturi prihode kao što su pšenica, ječam, raž, šilj, kukuruz itd. Ovi prihodi stavljeni su i unošeni u ambare. „Vlasti su mnogo sprečavale da se poljoprivrednicima čini nasilje i nepravda prilikom zakupa desetine, ali ipak neki su se mnogo obogatili ovim zakupom, a neki su zbog toga pretrpjeli gubitke i ostali praznih šaka” (str. 34), a prema Zeynil FAJIĆ, „Mala historija”, 103. Vrlo česte su potvrde o preprodavanju desetinarskog zakupa. Usp. ARHIV PROPAGANDE, *Acta Turcarum*, br. 834. Fejzo Milavić potvrđuje da je prodao Bećiru Šlipičeviću pobiranje desetine u selu Goranci za 150 groša (1849), a br. 7 sadrži podatke da su franjevci na Humcu uplatili na ime desetina za zemlju za 1870. i 1871.

iz toga slijedi da se služe svim sredstvima prisile i nasilništva da dođu do cilja. Evo nekih primjera. Sporazumni špekulanti sa svojom poslugom i konjima dolaze u zakupljena sela – većina ih se smatra apsolutnim gospodarima. Tu se smjeste na teret siromašnih seljaka, koji im poslužuju za jelo i piće onoliko koliko zahtijeva njihova poždrljivost. U tome su neki preuzimači vrlo rijetke iznimke. Mnoštvo grla se tu zadržava mjesecima. Njih mora posluživati i uzdržavati siromašni narod. Tako je narod primoran da pozajmljuje od svojih tlačitelja ono što je potrebno za njihovo uzdržavanje.⁸

Bila bi dužnost spahija ili preuzimača desetina doći na vršidbu žita i, premjerivši, odrediti pravu desetinu. Ali to se teško postiže, jer najsnalažljiviji i najutjecajniji preuzimači zakupe mnoga sela i, budući osobno ne mogu doći svugdje a u druge malo vjeruju, desetine određuju po približnom računu (tzv. *tamin*), po kojem, naravno, opterećuju više nego je stvarno. Žalbe vlasnika bi bile uzalud, pa se treba pokoriti onome što upišu, jer su preuzimači sigurni u državnu zaštitu. Osim toga, mnogi i najutjecajniji ulaze u konzorcij špekulativnih preuzimača.⁹

Na mnogo mjesta, osobito tamo gdje su polja, dogodi se da preuzimač ostavi svoje žito usred sela u kakvoj kućici ili potleušici bez čuvara, i ako se dogodi kakva šteta, svi seljaci dotičnoga sela moraju to platiti. Drugi opet neće odmah preuzeti žito, nego ono treba ostati kod seljaka na neodređeno vrijeme, a svaka šteta pada na seljaka. Ili pak, čekajući poskupljenje, špekulira se da bi ga i seljak, pritisnut nuždom mogao potrošiti, te mu se onda po dvostrukoj cijeni naplati. Ako je cijena grožđu visoka, uzet će ga,

700 groša Desetinarskom uredu u Ljubuškom. Petar Bakula navodi: „Na duljini od više dana hoda, po vrlo jadnim putevima, vidjet ćete po stotinu osoba obojega spola, većinom bosih, natovareni i pod teretom sagnutih do zemlje, gdje se krvavo znoje noseći desetine zakupcima, dohodak gospodarima, proviziju vojnicima ili pak žito u mlin za svoju potrošnju...” *Mučeništva*, 31.

8. Ovakav način „posjeta” i „ugoščavanja” uobičajio se kroz više stoljeća. God. 1680. sultan Mehmed IV. izdao je odgovarajući ferman u kome zaštićuje raju hercegovačkog sandžaka „od organa vlasti” koji dolazi kod raje „na konak i besplatno uzimaju hranu, piće i ostalo”. Isto je činjeno i u kasnijem vremenskom periodu. Usp. *Orijentalni Institut, Sidžil mostarskog suda*, br. 2, str. 19^b; i br. 3, str. 24^a, 37^{ab}, 56^b. *ARHIV JAZU, Orijentalna zbirka, Sidžil Stolačkog kadije* (1832. – 1834.), 3, 4, 12. *ARHIV H., Sidžil blagajskog šerijatskog suda*, br. 297. str. 11^b, 15^a, 23^b, 33^a. Bakula o tome piše opširno (*Mučeništva*, 36, 48, 144) i iznosi svoje doživljaje. Arthur Evans citira tekst što ga je raja uputila sultanu protiv takvih „gostiju” i zaključuje: „Hercegovačka raja ima tako opravdan razlog da je žalosno što je u velikom delu njenog apela civilizovanim silama uzet ton nedostojne grdnje. Pretpostavio bih gotovo da je ovaj dokument sastavila neka starica koja nije našla unutrašnji dokaz za mučeničko pero. Napred navedeni citat je relativno umeren” (str. 270).

9 Pasko Vasa, nakon što je žigosao desetinare, nastavlja: „Pre svega, bilo je zabranjeno zemljoradnicima pod pretnjom kazne da svoju žetvu u pravo vreme sklone od vremenskih nepogoda ili da je upotrebe bez dozvole zakupca. Žito i ostali proizvodi zemlje, svedeni u snopove, morali su na njivi čekati dolazak zakupca koji je, u saglasnosti sa jednim seljakom koji se smatrao kao predstavnik ili bolje reći kao stručnjak sela, procenjivao u celini količinu žetve i utvrđivao broj desetine koju je svako morao platiti... procena u celini nije bila uvek savesno obavljena... Često se događalo da zakupac desetine nije mogao da navrati u selo u odgovarajuće vreme zbog svršavanja svojih poslova; nailazilo je rđavo vreme i proizvodi su se pokvarili ili ih je kiša odnela. Poneki put siromašni seljak je zbog zakupca čak i izgubio svoju žetvu i samim tim hleb koji je trebalo da hrani njegovu porodicu” (50).

ako je pak niska, tražit će da ga ostave seljaku, ali po dobroj cijeni. Ako je urod grožđa slab, okrivit će seljaka da ga je kradomice obrao i pojeo.¹⁰

Sijeno i razni vrtlarski proizvodi kao krumpir, kupus, češnjak, crveni luk, plodovi sa stabala itd. ne primaju se u naravi, nego treba približno odrediti cijenu i dati [desetinu] u gotovu novcu.¹¹ No ako se [seljak] obrati vlastima, one će bez sumnje odrediti cijenu sijenu i grožđu u korist preuzimača. Zašto je vlast tako u slozi s preuzimačima i vlasnicima? Evo zašto! Osim što mnogi utjecajni u vlasti sudjeluju u dobiti konzorcija, vlast nastoji po što višoj cijeni prodati desetine; zbog toga da potakne kupce da je dan drugoga nadvisuju ona ih štiti na sve moguće načine. Iz istog razloga je proizišlo da vlast odgađa predaju desetina čekajući mjesecima boljega kupca. Odatle vrlo teške nevolje za siromašni narod koji trpi glad, a ne usuđuje se ni dirnuti plod svojih ruku da se nasiti, jer ako samo dirne neminovno će platiti dvostruku destinu. Ovo odlaganje prodaje desetina jedno je od najnepodnošljivijih i najštetnijih tlačenja siromašnog naroda. Zbog toga se toliko puta apeliralo na vlast da zauzme srednji stav i odredi stalnu cijenu desetinama prema prosječnim godinama te pusti dotičnim selima da dadu toliko godišnje te se tako izbjegnu mnoge zloupotrebe i nepravde koje uvijek prate preuzimanje desetina. A ipak, sve je ostalo beskorisno.¹²

Sve se te upisane i registrirane desetine, konačno, prigodom likvidiranja računa ne nalaze uvijek točno [upisane] na svom mjestu. Ako je registrirano više nego je dogovoreno, ne smeta. Kaže se da je ni više ni manje nego upravo koliko je upisano, jer musliman niti griješi niti vara, a kršćanin nije dostojan nikakva povjerenja. Ako se dogodi da jadnik nema gotova novca za platiti dug, tada [slijedi] jad povrh svih jada. Doći će mu u kuću i tu se na njegov teret nastaniti dok im se sve ne isplati. A njihovo uzdržavanje i posluživanje, prema njihovoj tiranskoj želji, ne ulazi u račun, pa makar koliki izdaci bili. Za razumijevanje uzmimo primjer: Ako je tko dužan 20 pijastera, a za njihovo uzdržavanje potroši ih 100, to se ne uzima u obzir. Na koncu će se sporazumjeti tako da dužnik preuzima dug uz dvostruke kamate. Ili će uzeti [sa sobom] neko živinče za 50 pijastera, iako vrijedi 100 pa i više [pijastera].¹³ Mnogi znaju zatvoriti

10 Dokle se išlo u samovolji svjedoči i Pasko Vasa kad piše: „Ali ono što nije pravo ni pošteno jeste varanje naroda, pa on (narod) misli da je cela suma plaćena državi. Ovakovo stanje stvari nije moglo izbeći budnosti vlade i stvarno je utvrđeno da ugledni građani neki put popnu vanredne troškove na iznos jednak porezu koji traži država...” (*Bosna i Hercegovina...* str. 54). „Ova zemlja, nastavlja isti Vasa, proizvodi mnogo grožđa od koga se pravi vrlo plemenito vino” (66).

11 U *Sidžilima* blagajskog, mostarskog, nevesinjskog i stolačkog suda vrlo često se susreću razrezi poreza koliko koje selo i mahala moraju dati na ime poreza. Koliko je koja kuća davala to nije zapisivano, niti kako je raspoređivana zatražena suma kod podanika. (*ORJENTALNI INSTITUT*, br. 2, 3, 55, 56, 59, 60, 61). Problem raspodjele poreza naglašava i Pasko Vasa: „Čeo zemljišni porez je ležao na narodu iako on ne uživa pravo vlasništva: plaćao ga je njegov rad...” (82).

12 Pritisci sabirača desetine bili su česti i „glavni uzrok” pobuna. Veći dio Hercegovine „može se jednostavno opisati kao krečnjačka pustinja i zbog užasnog siromaštva zemlje ovdje je položaj hrišćanskih ratara sasvim neizdržljiv”, EVANS, *Kroz*, str. 274.

13 Isto, str. 270. „Oni (zakupnici) nalete na nesrećno selo sa četom svojih pratilaca i zaptija i tu žive besplatno na seljakov račun.” *ARHIV PROPAGANDE, Acta Turcarum*, br. 1033 upozorava na kamate od 11,5 groša godišnje.

siromašni narod u sela i mučiti ga glađu, studeni, udarcima i drugim mukama. Ponekad dadu i lažne potvrde proračuna da bi ponovno mogli potražiti dug.¹⁴ Sav ovaj proces pri utjerivanju desetina odnosi se i na desetine i na duhan o kojima ćemo ovdje ubrzo govoriti. I kada se sve to dobro uvidi, može se bez pretjerivanja reći da se mjesto desetina i osmina daju šestine i sedmine prihoda.

2. *Đumruk ili izravne carine.* Ovdje se ne govori o uvoznim carinama niti o krijumčarenju, nego o utvrđenoj dažbini na duhan koji se uzgaja u [ovoj] pokrajini, te na vino i rakiju. Već je spomenuto da se uzimaju desetine, zapravo osmine od grožđa. Tako je i s duhanom. Desetine na duhan prodaju se na dražbi posebno od drugih desetina. I na isti način odvija se sav taj posao i od strane države i od strane preuzimača. Također se pojavljuju samovoljna utjerivanja kao i prije, ako su preuzimači nečovječni kao što najčešće i jesu. Ali država se ne zadovoljava s osminom na duhan, nego traži još posebno utvrđeni *đumruk*. To će reći: na svaku *oku* (malo više od dvije funte) određuje se 8 pijastera (državni novac) i od tih pijastera mora dati tri vlasnik duhana a pet preuzimač koji, prije nego ga kupi, mora uzeti pismenu punomoć od nadstojnika za đumruk i kad ga kupi, treba ostaviti pismenu potvrdu vlasniku duhana koliko je kupio. Tako ide s podložnicima ili stanovnicima Turske, a strancima se zabranjuje prodavati [duhan].¹⁵

Ovdje treba naglasiti način kako se utvrđuje količina duhana na koji se plaća đumruk. Neposredno prije ili poslije nakon što preuzimači desetina na duhan završe svoj obilazak po selima s brojnom pratnjom i, na svoj način, popišu parcele, za njima parcele obilazi drugih pet ili šest ljudi, na konjima, sve gori od gorega, da procijene i upišu količinu još zelenoga duhana na struku, i praveći procesiju od kuće do kuće, od vrta do vrta, produžavaju vrijeme po volji da se badava goste. Iz bojazni da su možda malo upisali, isti obilazak ponavljaju još dva puta s izlikom da poprave ako je što slučajno nepravedno upisano.

Običavaju pače iza prvih istraživača poslati druge, hineći ne bi li ih uhvatili oni u kakvoj prijevari, kao da nisu njihovi sudionici. Prave se kao njihovi pretpostavljeni i trude se kao najsavjesniji čuvari pravde i općeg dobra. Narod, međutim, uvijek trpi štetu i najbezobzirnija nasilja.

Đumruk na vino i rakiju. Od vina koje se dobilo od mošta koji je preostao vlasniku nakon oduzimanja osmina, ponovo se procjenjuje deseta oka za sultana, osim na dva tovara (200 oka), koje se ostavljaju obitelji vlasnika. To popisuju đumrukdžije ili drugi koje oni izaberu. Oni nadmeno obilaze po selima i kućama pretražujući svaku rupu.

Od dropa (kom) od koga se dobije tovar vina pretpostavlja se da se može dobiti deset oka rakije. Prema tome, na svakih sto oka vina vladaru ide jedna oka rakije. Kad pre-

14 Usp. ARHIV PROPAGANDE, *Bosnia*, sv. 16, ff. 59r–60v, 62r i P. BAKULA, *Mučeništva*, str. 32, A. EVANS, *Kroz*, str. 270.

15 Brojni su dokumenti koji se odnose na đumruk i na duhan. Evo nekih važnijih: ARHIV PROPAGANDE, *Acta Turcarum*, br. 687, 688, 900; ORIJENTALNI INSTITUT, *Sidžil mostarskog sudž*, br. 3, str. 57^b, ARHIV H., *Acta Turcarum*, br. 114, *Pasko VASA, Bosna i Hercegovina...* str. 9 i 66; đumruk se plaćao i na pirinač (GAZI HUSREVBEGOVA BIBLIOTEKA, Br. 1156, str. 40 i G. ELEZOVIĆ, „Iz posmrtnih...”, str. 283.

traživači donesu popis medžlisu (sudu), ovaj odredi cijenu — redovito dva pijastera na oku vina, a pet pijastera na svaku oku rakije i prema tome bi vlasnik u gotovu novcu morao platiti đumruk.

Evo jedan primjer za to. Ako netko ima tisuću oka vina mora osamdeset oka dati vladaru, ili 160 pijastera. Už to treba dati deset oka rakije, ili 50 pijastera. Prema tome, osim desetine, država na deset tovara vina prima još preko 210 pijastera — jednako 23 fiorina i više. Tu nije uračunata hrana kojom su služeni đumrukdžije i njihovi pratioci.¹⁶

3. *Namet na broć* — travu koja služi ličiocima za bojenje crvenom bojom. Na svaki komad zemlje gdje se nalazi ta trava, pa makar ne bilo više od tri do četiri lakta, treba godišnje dati 4 pijastera, unatoč tome što to seljak ne može koristiti nego tek četvrte godine.¹⁷

4. *Zemljarina*. U ovoj pokrajini se već nekoliko godina uvodi zemljarina. Jedna deputacija Turaka s kojim nevještim kršćaninom premjeri teren i odredi njegovu kvalitetu: daje se četiri promila [na ime zemljarine]. Drukčije rečeno: Kad se procijeni vrijednost terena s odgovarajućom vrijednošću u novcu (tisuću, dvije tisuće ili deset tisuća pijastera, ili koliko bude), na svakih tisuću pijastera te procjene mora se dati na erar 4 pijastera, na deset tisuća četrdeset pijastera i tako dalje. Kako kršćani nemaju nego vrlo malo svoga zemljišta, a Turci mnogo (neprestano ga prisvajajući na svaki način), procjene zemljišta su očito niske i pristrano procjenjivane, kako bi Turci plaćali vrlo malo za zemljište.¹⁸

16 ARHIV P., *Acta Turcarum*, br. 346, 486; ARHIV H., *Acta Turcarum*, br. 88, 389, 437. Porez je išao do 10 posto, br. 116. Pasko VASA, *Bosna i Hercegovina*, 66.

17 Petar BAKULA, (*Schematismus*) *Hercegovina prije sto godina*, Mostar 1970, str. 79, piše: „Broćnjo (— današnja općina Čitluk s poznatim selima i župama) je dobilo svoje ime od posebnog proizvoda *broca* (rubia tinctorum) ili od vrlo crvenog vina”.

18 Da se što bolje shvati socijalni položaj ondašnjeg stanovništva, prisjetimo se što piše Pasko VASA: „Rekli smo da su posle otomanskog osvajanja svi plemići i bogataši Bosne prihvatili islam uvereni da će na taj način sačuvati uživanje svojih dobara, biti oslobođeni dažbina i steći privilegije date isključivo muslimanima. Tako većina zemljoposjednika, menjajući veru, ostade što je bila i ranije, to će reći, veliki posednici.” Na području Bosne i Hercegovine: „Sve zemlje koje su po pravu pripadale državi, ona ih je ustupala muslimanima koji su učestvovali u osvajanju zemlje... Hrišćani koji su posle otomanskog osvajanja ostali u Bosni (i Hercegovini) nisu bili nikada nešto drugo do kmetovi hrišćana plemića pa i posle osvajanja produžiše takode da budu samo kmetovi... Usled toga u ovoj provinciji je bilo samo vlasnika muslimana i kmetova hrišćana. Ovi poslednji su radili za svoje nove gospodare na isti način kao pod kraljevima Bosne” (*Bosna i Hercegovina*, str. 38–40). O stambenim zgradama precizne podatke daje P. BAKULA, *Mučeništva...*, str. 30–32. Zanimljivo je analizirati i ostavštine koje su naslijedili potomci muslimana i kršćana: ARHIV PROPAGANDE, *Acta Turcarum*, br. 319 i ORIJENTALNI INSTITUT, *Sidžil mostarskog kadije*, br. 2, str. 40^b, 46^a; ARHIV H., *Acta Turcarum*, br. 28, te br. 156. gdje se navodi podatak da je god. 1817. nakon preminulog Mula Hasana iz Šarićeve mahale u Mostaru ostalo gotovo 900.000 akči, a raja (kršćani) bili su „u gorem položaju nego što su bili mnogi robovi u ono tamno doba srednjega veka i potpuno zavisni od milosti muslimanskog zemljoposjednika, baš kao robovi”, kako 1875. piše A. EVANS, *Kroz...*, str. 271. Usp. ARHIV H., *Sidžil blagajskog šerijatskog suda*, br. 1025, str. 37^b; ORIJENTALNI INSTITUT, *Sidžil mostarskog suda*, br. 2, str. 80^a, te ostavštine janjičara koje su pripale državi, kako je zapisano u Sidžilima blagajskog (br. 59) i mostarskog suda (br. 2), što se čuvaju u ORIJENTALNOM INSTITUTU.

5. *Kučarina*. Kuće i ostale zgrade procjenjivala je deputacija, kao što je prije rečeno. Prema dotičnoj procjeni plaćalo se na erar četiri promila. Da se izbjegne previsoka cijena kućarine, Turci su se pobrinuli tako što su odredili vrlo nisku cijenu svojim kućama. Npr. ima ih koje vrijede 50.000 pijastera, a procijenjene su na 5.000. Ovdje treba usput spomenuti barbarsku pohlepu Turaka kojom hoće prisvojiti i bijedne kršćanske kuće napravljene na njihovom zemljištu, a na mnogim mjestima su ih registrirali na svoje ime. To su učinili zato da ih lakše maknu s njihova obitavališta, prigrabljujući sebi pravo vlasništva. No, uza sve to, ne brinu se platiti kućarinu na te kuće.¹⁹

6. *Travarina*. Ovaj neobični porez nameće se na brdske pašnjake kamo seljaci ljeti idu sa stokom. Na svako govedo daju se 4 pijastera, na nekim položajima i više, osim određene količine sitne stoke i masla koje su primorani dati državi, uz ono što se posebno daje takozvanim vlasnicima tih neobrađivih i divljih terena, jer Turci ne mogu podnijeti da se kaže kako postoji neki komad zemlje koji nema nekog samovoljnog turskog vlasnika.²⁰

7. *Porez*. Tamo gdje još nije potpuno uveden *tanzimat zemljarine i rad*, na snazi je porez na krupnu stoku, prema kojem se na svaku glavu te stoke mora dati od 15 do 20 pijastera.²¹

8. *Agnam – namet na sitnu stoku*. Na svaku glavu sitne stoke daju se 2 pijastera. U brojanju stoke ne vjeruje se glavarima [sela], nego se za to biraju posebni činovnici – rijetko dobra glasa, već birane varalice, željni potajne zarade koji, kad dobiju tu dužnost, znaju pronaći pomagače za svoje krađe. Nenadano se ubace u selo, pače i po noći, da bi tako prepadom otkrili svu stoku. Ne vjeruju [ljudima] ako nađu malo [stoke] [nego] ponavljaju prepade, prijete, teroriziraju, psuju. Po koji put namjerno propuste upisati koje živinče, i to u suglasnosti sa svojim naredbodavcima, da bi poslije optužili siromašnog seljaka zbog prijevare i tako podvostručili novčani porez, te jednu polovicu zadržali za sebe. Prebrojavanje se obavlja u ožujku, a kratko vrijeme nakon toga počinje se tražiti novac. Pa iako je u to godišnje doba najviša smrtnost stoke, to se ne uzima u obzir. Na svako pojedino upisano grlo stoke treba platiti, pa makar ih pola uginulo. Vladanje te rulje je potpuno divljačko. Ona se ubaci na teret naroda, ponajviše izglednjela i bez ikakvih sredstava u to doba. Igra je nasilja da članovi te rulje imaju u

19 Vjerni opis ondašnjih kuća kršćanske raje daje fra Petar Bakula (*Mučeništva*, 78–79 i 84–86). Ukratko ih karakterizira ovako: „Kuće hercegovačkih seljaka su više jazbine nego kuće... Cesto se puta, naime, događa da jedna jedina kuća služi siromašnim seljacima i za stan i za štalu... Ako bih za razlog toga naveo samo siromaštvo naroda, ne bih vam rekao istinu... jer prosti čovjek odgovara... 'Da ja sebi pribavim ugodnosti u zgradama ili drugom... moj gospodar (aga), kada bi vidio da sam se u nečem sredio i iznad ostalih istakao, tražio (bi) sve moguće izgovore da me potjera iz te kuće i s imanja, ili ako bih tu ostao, da me globi kako i kada se njemu sviđi.' ”

20 Primjer s Uzarića, v. ARHIV H., *Acta Turcarum*, br. 447 i 25. Navedeno potvrđuje i Pasko Vasa (*Bosna i Hercegovina...* 70–71) kad piše: „U Hercegovini su samo muslimani bili vlasnici imanja, hrišćani nisu mogli posedovati, niti su posedovali ikakvu zemlju. Zemlja je bila monopolisana za provincijske begove i age koji su se samo hvalisali starim pravima i starim povlasticama.”

21 P. VASA, *Bosna i Hercegovina...* 42 gdje, između ostalog, piše: „Kmet je imao samo svoje ruke i neki put pravo, ili bolje, dozvolu da odgaja nešto malo stoke... Kmet je osim toga morao spremati za gospodara maslo i sir ako gaji stoku, seći drva za ogrev, kositi seno, spremati slamu, čistiti žito, spremati sve druge proizvode i preneti ih u grad, u kuće age...”

izobilju badava jesti i piti, jednako kao i njihovi konji. Ponekad se moglo vidjeti i po šesnaest takvih osoba kako i po više puta idu u isto selo, naoružani kao za osvajanje neke tvrđave.²²

9. *Domucija*. To je posebni namet na svaku veću svinju, a iznosi 4 pijastera godišnje.

10. *Med* — Turci ga mnogo vole i u potrazi za njim od svake košnice hoće prihod. Godišnje treba dati od 2 do 4 pijastera [po košnici].²³

11. *Porez na glavu — harač*. Svaki muški kršćanin, od rođenja do smrti, mora plaćati glavarinu stoga što je izuzet od vojne dužnosti. Prema tome svaka muška osoba mora godišnje plaćati 29–30 pijastera. Nisu izuzeti ni najsiromašniji prosjaci. Ako ovi ne plate jer im je to nemoguće, [turska] gramzljivost obavezuje dotična sela da za njih plate [harač].²⁴

12. *Rad*. Monstruozno iznašašće i lukav način Turaka u ove zadnje godine da zaštite svoje posjede od većega plaćanja zemljarine. Oni umišljaju da siromašni zemljoradnik može godišnje u novcu zaraditi od 500 do 1500 pijastera radeći za dnevnicu u novcu — kao da sve njihove snage nisu zauzete oko raznih proizvoda na koje daju desetinu, đumruk i druge namete, kao i na rad koji moraju obavljati agama. Ovdje se pokazuje zloća, pače napad na ljudsku narav, jer se pretpostavlja da su siromašni seljaci uvijek zdravi. Što se tiče poreza na rad, nikada se ne uzimaju u obzir ni bolesti ni udesi, jer bijednik koliko god bio prikovan uz postelju bolešću, mora platiti „rad“ boli! Ako se pak kršćanin bavi nekim poslom, zanatom ili nešto prenosi na svojim konjima za plaću,²⁵ pretpostavlja se da godišnje može zaraditi do 2500 pijastera. Pretpostavivši ovu imaginarnu dobit, određuje se da mora svaki 40–ti pijaster dati u državnu blagajnu. Tako, ako nekome odrede da je mogao zaraditi 1000 pijastera, on državi mora dati 25 itd.²⁶

22 ARHIV PROPAGANDE, *Acta Turcarum*, br. 384.

23 Porez na svinje spominje se još u popisu iz 1477. Usp. Ahmed S. ALIČIĆ, *Lištica pod turskom vlašću u 15. i 16. stoljeću*, GZM, 24–25/1970., str. 118ss.

24 Isto.

25 O tome i drugim porezima što su plaćali na kršćane usp. *Andrija NIKIĆ*, Pokušaji oslobođanja i islamizacija u Hercegovini u XVII. stoljeću prema rimskim izvorima, *Nova et vetera*, 29/1979., sv. 1, str. 169. Za noviji period vidi popise u: ARHIV P., *Spisi Kustodije*, sv. 2, ff. 62r–84v. God. 1859. za harača u Rakitnu je bilo 244, u Grudama 720, na Širokom Brijegu 1824, u Brotnju 1135 i u Mostaru 578 osoba. Dokle je stizala glad za novcem kod pojedinih ubirača harača svjedoči suvremenik fra Petar Bakula. Opisujući Ali pašu Rizvanbegovića, posebno njegova zloglasnog Kavazbašu, napominje i slučaj Alije Mezana: „On je u ono vrijeme bio stalni izvršitelj glavarina ili harača, koji je određivao da se svake godine daje po 25 pijastera na svaku mušku kršćansku glavu. Izvršitelji su prije čekali barem dok se ne rodi muško kršćansko dijete i zatim su uzimali harač, ali naš Mezan, s odobrenjem našeg Ali paše i s odobrenjem njegovih sinova i sa Kavazbašinim, nije se htio vezati na bijedno čekanje da li će kršćanska žena roditi muško ili žensko dijete. On, idući od drugoga sela do drugoga, osim što bi kupio harač na rođene, dobro je pazio da pozove k sebi sve žene koje su blizu poroda (čitatelju moj zgraža se i imaš razloga), pregledavao bi ih i malo poslije toga rekao bi mužu žene: 'dijete koje će se roditi, muško je'. Od onih kojima je to rekao bez sumnje bi ubirao i porez. Proročanska riječ je često iznevjerila. Žena je kroz neko vrijeme rodila, ali je rodila žensko. Ali, to je svejedno isto. Harač koji je ubran iz Mezanove burse nikada se nije vratio jadniku koji ga je dao.” P. BAKULA, *Mučeništva*, str. 71–72.

26 Dokumentirani prikaz pojedinih radnih akcija i na području Hercegovine opisan je u djelu: *Milan Z. VLAJINAC*, *Zgon ili kulučenje van mesta stanovanja od srednjega veka do naših dana. Prilog istoriji narodnog života i rada*. Izd. SKA, Beograd 1932, str. 131ss, 143ss, 176ss, 247ss, 362ss.

13. *Dužnost rada na javnim putovima.* Koliko god bili potrebni javni putovi, jad je što su se počeli praviti i što se prave u našim krajevima. To je svakome jasno. Na tim putovima moraju raditi kršćani. Govorilo se da je carska vlast odredila da svatko tko je sposoban za rad mora odraditi četiri dana godišnje, drugi pak su govorili osam dana. Uglavnom, to nam ostade nepoznato. Govorilo se da je vlada odredila i neku plaću kršćanskim radnicima, ali oni nikad ništa nisu vidjeli niti primili. Činjenica je pak ova: svaki seljak prema nufuzu, u broju muških za rad sposobnih članova od odlaska [na rad] do dolaska kući potroši 10–15 dana, već prema većoj ili manjoj udaljenosti od mjesta rada. Tako se događalo na gradnji puta Mostar – Sarajevo, za koji su kršćani kroz više godina, noseći sa sobom ono malo što im je trebalo za uzdržavanje, i u vrijeme najurgentnijih poslova kod kuće morali izbivati uz vrlo veliku štetu i gubitak. Ne primivši ni komadić kruha, oni su radili po osam neprekidnih dana, utrošivši po tri, četiri i pet dana na putovanje, već prema udaljenosti puta. Svakom pojedincu, svaki puta kad bi išao, nije moglo doteći manje od 200 pijastera, a nitko nije mogao biti izuzet, pa makar ih je u kući bilo deset. Iz ovoga se može vidjeti koliko to stoji one obitelji koje imaju u kući mnogo radnika, a koliko one gdje je samo jedan radnik u kući. Kolika je tek šteta u zaostalim poslovima kod kuće! Ostavimo bezobzornosti kojima se muslimani služe protiv siromašne raje i u ovim prigodama.²⁷

14. *Komore ili služenja konja.* Ove vrlo neugodne pokrajine, odijeljene od ostalog carstva, bez kolskih puteva, brdovite i susjedne s pučanstvom koje je turskom carstvu neprijateljsko, izložene su neprestanoj i posebnoj tlaku koja se zove *komore ili posluživanje konja* za vrlo neugodan i vrlo opasan transport vojske – sa svim potrebnim. Ovdje posreću i ljudi i konji. Zbog toga su više puta tisuće i tisuće konja propale bez ikakve nadoknade.²⁸ Koliko ih je propalo u ovim teškim neprilikama! Žalosno upropašćivanje kršćanskih obitelji i naponi bez konja. I da su bar nagrađeni nekim ljudskim postupkom, nego naprotiv brutalno ponižavani na svaki način i životno ugroženi od onih kojima pružaju krvave usluge. Uništavanje konja prate druge nevolje i za pojedince i za zajednicu, jer nema drugoga načina da se prenese roba za prodaju nego na konjskim leđima. Bez toga nema ni ono malo trgovine koja je nužna. Prema tome, jandnici moraju

27 Iste zulumne navode i turski suvremenici (Pasko Vasa, Bračković, Dževdet-efendija). Gotovo identični podaci mogu se naći i kod Ch. YRIARTE, *Bosnie et Herzégovine*, putopis iz 1876. kao i među dopisima u *Obzoru, Narodnom listu, Zastavi, Crnogorcu*, pa i u *Bosni*, što je citirao M. Vlainac u navedenom djelu (344–365). Te radove su izvodili samo kršćani „a Turci su od toga bili isključeni“. Tako se u rujnu 1875. predbacuje Server-paši da je nemilice satro. kršćane „goneći ih gladne, gole i bose po više dana hoda da grade carski put, na koji bi, dok bi otišli i došli, imali po 12, 13 a i više dana potratiti“. Uz to radili su besplatno, te gladni, goli i bosii molili nadglednike da ne budu pobijeni na javnoj radnji. *Obzor*, 1875, br. 159 i 230.

28 Drugi studenoga 1875. biskup fra Andeo Kraljević izvještava Kongregaciju da su vlasti otjerale seljacima 12.000 konja. *ARHIV PROPAGANDE, Bosnia*, sv. 16, f. 594rv. Potreba za rezervama konja susreće se u *Sidžilima (ORIJENTALNI INSTITUT, br. 3, str. 13^b)*, a i u turskim dokumentima se spominju vijesti o oduzimanju, krepavanju i djelomičnoj naknadi (*ARHIV PROPAGANDE, Acta Turcarum*, br. 533, 866, 664, 1048, 173, 172, 731.). Dževdet efendija priznaje da je kršćanima mnogo „konja uginulo, a kirija im nije plaćena“ (281), dok Pasko Vasa nadodaje da su „katolici Hercegovine, ljudi i žene“, kad je ponestalo konja, „moralni na svojim leđima prenositi namirnice za carske trupe koje su se borile protiv ustanika“ (73–74).

na svojim ramenima prenositi sve potrebno i za sebe i za agu. Izgleda, da bi bilo nemoguće naći na svijetu tako veliku bijedu nereda, guljenja i mučenja.²⁹

15. *Sažetak nameta u konkretnom slučaju.* Donosimo ovdje kao primjer što je dužan jedan seljak srednjeg stanja u našim krajevima predati državi:

	pijasteri	austrijski forinti
1. Žita 40 tovara, za desetinu daje 5 tovara. Redovito vrijedi	500	50
2. Sijena 20 tovara. Za desetinu 2, 1/2 tovara ²⁹	60 1/2	6,5
3. Glavatog kupusa 8 tovara. Za desetinu 1	55	5,50
4. Krumpir, povrće i voće približno	150	15
5. Mošt 16 tovara. Za desetinu 2	200	20
6. Vino 10 tovara. Za đumruk (državnog novca)	160	17,60
7. Rakija za đumruk	50	5,5
8. Duhana 1 tovar. Za desetinu 12 1/2 posto	125	12,50
9. Za spomenuti duhan na račun đumruka	300	33
10. Bročevina za bojenje 2	8	80
11. Zemljarina na svoj posjed, procijenjen na 3000 pijastera	12	1,30
12. Kućarina. Kuće i zgrade procijenjene na 2000 pijastera	8	88
13. Pašarina u planinama, na 10 goveda i goveče i maslo	80	8
14. Porez na 15 grla krupne stoke	235	25,80
15. Agnam na 100 komada sitne stoke	200	22
16. Domucija na 2 svinje	8	80
17. Košnica 10	20	2
18. Glavarina [harač] na 5 muških osoba	145	16
19. Rad na 5 sposobnih muškaraca za rad, uz postavku srednje zarade od 3000 pijastera	75	7,62
20. Putarina — 3 muškarca za rad, košta ih bar	300	30
21. Doprinos što se mora izdati za razne prijave službenicima i štetočine u selu, najmanje	100	10
	2790 1/2	290,35

Bilješka: Razlika između pijastera i forinta nastaje zbog razlike [između] trgovačkog i državnog tečaja. Prema trgovačkoj vrijednosti 10 pijastera je 1 forinta. Prema državnoj vrijednosti 11 pijastera je 1 forinta.³⁰

²⁹ Znači da se plaćala osmina na sijeno.

³⁰ Prof. B. Grafenauer je primijetio da je ovo opterećenje pretjerano i kao protudokaz iznio primjer iz Slovenije u 16. stoljeću. Činjenica je da je Buconjićeva knjižica predana predstavnicima konzularnog osoblja, pa i samom turskom predstavniku, a na pojedinim sačuvanim primjercima na ovom mjestu nije učinjena nikakva napomena ni ispravak. Usp. *Međunarodni naučni skup*, sv. II, str. 434. Izražavam zahvalnost prof. Radi Petroviću na podacima što ih je on utvrdio gledajući primjerke Osvrta što se čuvaju u arhivima odgovarajućih ministarstava (Rim-Pariz).

16. Tko pravo uvidi da kršćanska obitelj srednjeg imovnog stanja ne posjeduje u svim svojim dobrima više od 10.000 pijastera ili 1.000 forinti, lako će upoznati veliku pretjeranost nameta. Ako još k tome uvidi da ni svaka deseta kršćanska obitelj, i to u redovitim godinama, ne može osigurati godišnje uzdržavanje a da se ne zaduži, da je ovaj siromašni narod podvrgnut tolikom pritisku, ne može, ako ima imalo osjećaja čovječnosti, a da ne sažaljeva njegovu bijedu i da ne bude potaknut samilošću da pomogne tim patnicima, koji u tako jadnom stanju i tako sramotnom ropstvu često uzdišu: Bože, pošalji nam smrt. Turska gospoda posjeduju pedeset puta više imanja, a ne plaćaju ni blizu toliko poreza državi koliko kršćani.

Mislimo da treba spomenuti i jednu drugu pristranost turske vlasti i medžlisa u korist muslimana, tj. ako je neki musliman dužnik za zakup desetina, državna blagajna nađe posebne razloge da ga čeka i godinama, a kršćanina, naprotiv, stalno požuruje da plate namete unaprijed.³¹

17. Nameti se množe čudnovatom elastičnošću, a egzekucije i utjerivanja brižljivo se pooštavaju. Ne postoji nikakva utemeljena i obrazložena briga da se promiče opće dobro stvaranjem rezervi, pače tome se stavljaju zapreke. Uzaludni su prijedlozi i nastojanja neke inteligentne osobe. Beskorisni su zahtjevi kršćana, jer naši Turci znaju odgađati i ometati i najpravednije pothvate, birajući radije da sami budu na šteti, nego da kršćanima budu na korist. Svjedoci toga su neobrađena i zapuštena polja kod Mostara, kao i druga polja koja bi se s relativno malim izdacima mogla isušiti i natapati na ne malu korist države i aga, pa i kršćana. Ipak, svi naponi su sve do sada ostali bezuspješni.³²

Bilješka: Nitko nije uvjeren da prihodi od svih tih nameta dolaze u državnu blagajnu. Istina je: sve je to oteto siromašnom narodu od ljudi na vlasti i u ime vlasti. Prema tome, i državna je blagajna prazna i narod je doveden u krajnju bijedu i ako se tome ne nađe lijek, propast će jedno i drugo.³³

II. TLAČENJA OD STRANE AGÂ

1. Age su Turci, gospodari zemljišta kojeg kršćani drže u najam i obrađuju. Oni [kršćani] se zovu kmetovi ili kolonisti. Ima turskih posjednika koji su stekli vlasništvo na neki legalan način,³⁴ ali veći se dio, od vremena do vremena, domogao vlasništva pri-

31 *ARHIV PROPAGANDE, Acta Turcarum*, br. 725 (popis 57 muslimana dužnika za porez). Br. 783 odnosi se na dugovanje Jakova Smiljanića iz Jasenice H. Mahmudagi Puziću (700 groša). Br. 487 je obveza da će petorica katolika do konca 1866. — a pisano je 1. III. iste godine — isplatiti 2.000 groša. God. 1873. Puzić plaća porez na svoju zemlju u Opinama za posljednje četiri godine u iznosu: 1 groš i 28 para (!) — br. 338. *ARHIV H., Acta Turcarum*, br. 287, 199 II—III, 202 i GAZI HUSREVBEGOVA Biblioteka, br. 1156, str. 34—35.

32 Buconjić vjerojatno misli na svoju predstavku turskim vlastima u kojoj je predlagao prokapanje kanala u Pločama i reguliranje bekijskog polja, uz potrebne razloge i predračune: *ARHIV PROPAGANDE, Acta Turcarum*, br. 90. Usp. Dominik MANDIĆ, Koraci blgp. [fra Paškala] Buconjića pred 57 godina za uređenje Imotsko-Bekijskog polja, *Narodna Sloboda*, 13/1931., br. 10, str. 1.

33 Usp. Pasko VASA, *Bosna i Hercegovina...* str. 52—55.

34 Po svoj prilici misli se na međusobna preprodavanja zemljišta što su ih pojedini muslimani prodavali jedni drugima. O tome se nalaze i brojni podaci u turskim dokumentima navedenih arhiva — franjevačkom i državnom.

svajanjem i otimačinom od prvih vlasnika – kršćana bez ikakvog legalnog naslova.³⁵ Mnoge su kršćanske obitelji zbog toga morale ustuknuti pred nasiljem koje je tiranija štítala i priznati se kmetovima, nasljednicima drugih ondje gdje su oni bili pravi baštinski gospodari.³⁶

Svi su age opsjednuti srednjovjekovnim feudalističkim duhom, spojenim sa neotesanom i bezobzirnom tvrdoglavošću koja prezire napredak, smatrajući ga protivnim njihovom interesu. Oni drže *kmetove* kao svoje robove i smatraju da nad njima imaju apsolutno gospodstvo. U tome su svi tvrdokomo složni i ujedinjeni zajedničkim interesima kao jedna jedinstvena falanga, koja se suprotstavlja i državi i kršćanima. U takvom uvjerenju podržavaju se umišljajući da su muslimani od Boga privilegirani da gospodare rajom.³⁷

Osorni aga zna se služiti i batinom da bez milosrđa tuče kmeta, što netko ne bi činio ni sa životinjama. Psovati pak nevoljniku i najsvetije stvari i preko mjere ga pogrđivati, smatra se činom dostojnim pravog muslimana i zaslužnim za drugi svijet.³⁸

2. Turski posjedi koje obrađuju kršćanski kmetovi, po kvaliteti terena, posebno u Hercegovini, zbog surovosti kraja i oskudnosti obradivog zemljišta, nisu dostatni siromašnim kmetovima za uzdržavanje i ne proizvode koliko je potrebno. Tako proizvod više ovisi o trudu i radinosti kmeta nego o plodnosti zemljišta. Age često traže više kmetova umjesto da ih provide potrebnim imanjem za uzdržavanje, kako bi sebi osigurali što više usluga.³⁹

35 Idući u prošlost Pasko Vasa naglašava da su se u Bosni i Hercegovini starosjedioci islamizirali „uvereni da će na taj način sačuvati uživanje svojih dobara, biti oslobođeni dažbina i steći privilegije date isključivo muslimanima”, a zemlja ostalih kršćana postala je državna. Kršćani su bili samo kmetovi, a muslimani su povjerovali „da su apsolutni gospodari koji imaju isključivo pravo na vlasništvo zemlje, kao i na sva zadovoljstva života” (str. 38 – 41).

36 Ta iseljavanja su bila masovna posebno u vrijeme ratova. ARHIV H., *Sidžil blađajskog šerijatskog suda*, br. 297, str. 8^a–10^b, 11^b, 19^a, 20^a, a zabilježena su u svim povijesnim pregledima Hercegovine. Za period Hercegovačkog ustanka usp. Julije GRABOVAC, Dalmacija prema ustanku Hercegovačko-bosanske raje, *Posebna izdanja ANUBiH*, XXX/4, t. III, str. 139–156. Pojedinačnim podacima su krcate rubrike u *Narodnom listu (Il Nazionale)* gdje je, primjerice 5. VII, u 10 sati javljeno iz Metkovića „Djeca ustanika stižu u Metković” ili 17. srpnja 1875. – Vrgorac u 11,10 sati „Hercegovačke obitelji neprekidno pribjegavaju k nama”, 24. VII u 17,30 sati javlja se ponovno iz Metkovića: „Mnoštvo obitelji prelazi na naš teritorij...”

37 I Pasko Vasa (43) ističe: „Eto kakvi su bili odnosi između kmetova i zemljoposjednika do epohe malo udaljene od nas. To je srednji vek sa svima svojim nepravdama!” Dokle se sve došlo svjedoči isti Vasa kad piše: „Svi kmetovi su bili obavezni da svake godine dadnu agi novo uže u dužini nekoliko aršina. Kakav je bio smisao ove podaničke pokornosti? Možda je ovo predstavljalo aluziju na potčinjenost kmeta koji, priznavajući agi pravo na život i smrt, sam mu daje oruđe svoga mučeništva.” (42). Na takav i slične načine ponos raje je „stolećima unakazivan ugnjetavanjem” te je kršćanin „u mnogim slučajevima sklon samo da drhti pred despotskim štapom”, Arthur EVANS, *Kroz...*, str. 257.

38 Isti Evans malo dalje (258–259) opisuje svoje putovanje kroz Hercegovinu i slučaj kako su „dva Turčina – ni službenici, ni vojnici, ali ipak naoružani” susreli jednog mladića kršćanina i isprebijali ga. „Mladić je znao da u ovoj državi i nasilje može biti opravdano i nije se žalio...”

39 Usp. Pasko VASA, *Bosna i Hercegovina*, str. 38–48. On dijeli zemlje u dvije klase. ARHIV PROPAGANDE, *Acta Turcarum*, br. 828, 290, 297; ARHIV H., *Acta Turcarum*, br. 111, 118, 129; *ORIJENTALNI INSTITUT, Sidžil mostarskog kadije*, br. 3, 25^b, 51^a.

Najbolje terene zadržavaju za se. Parcele u najprostranijim poljima ne smatraju kmet-
skim posjedom nego slobodnima, kako bi ih što bolje koristili. Ako kršćanin drži neki
turski teren i napravi — i izvan toga — u blizini kuću ili kakvu zgradu, Turčin prisvoji
i taj kućni teren. Isto tako, ako seljak ogradi plotom ili zidom koji komad slobodnoga
ili općinskoga zemljišta za pašu, šumu ili kakvu drugu uporabu, nema izlaza, aga pos-
taje gospodar i toga. Ako kršćanin-kmet iskrči šumu ili u kamenu i kršu iskopa vlasti-
tim znojem kakav vrt, pa makar koliko to bilo udaljeno od aginskoga zemljišta, aga pri-
svoji i to tvrdeći da je to kmet — rob napravio uzdržavajući se aginskim posjedom. Baš
zbog toga Turci tamo gdje predviđaju da se neće moći domoći takvih dobitaka spora-
zumno s drugim svojim suvjernicima zabranjuju rad i obradu, kako kršćanin to ne bi
prisvojio.⁴⁰

3. Količine što se daju agama od zemljišnih proizvoda i pružanja usluga i rada za njih
od strane kmetova variraju proizvoljno prema volji gospodara, jer tu nema zakonskih
propisa i to je jedan od najglavnijih uzroka zloupotreba i tlačenja. Vlast je nešto — ne
znam što — odredila u pogledu toga, na primjer da se naprave ugovori između aga i
kmetova, ali većina aga u ovim krajevima dosad o tome neće da zna ništa. A kako bi i
mogli kmetovi ugovarati s agama? Zbog toga su age od tada pa nadalje postali sve oš-
triji, s više zahtjeva i prijatnja prema kmetovima osvećujući se u svakoj prigodi, smanju-
jući im zemljišta, povećavajući zaduženja a neke i tjerajući sa zemljišta gdje su im osta-
le kuće i toliki trud za melioraciju bez naplate i bez ikakve nagrade. Ako bi se pak usu-
dili putem vlasti tražiti naplatu, age odmah počinju pretraživati dugove, upisuju za go-
dine i godine izmišljene dugove, a ako je potrebno traže i lažne svjedoke i na koncu je
za kmeta dobro ako ne mora još davati agi umjesto da primi.⁴¹

Od zemljišta koje se smatra pravim kmetским daje se agi:

- a) Četvrtinu od raznih proizvoda koji se dobiju sa zemljišta;
- b) Pokoje grlo stoke godišnje, a isto tako određeni dio masla i sira;
- c) Dotjerati mu određeni broj tovara drva i, ako aga pravi kakvu kuću, kmet mu mora
dovoditi materijal za nju.
- d) Raditi mu i služiti badava kada i koliko aga hoće. Često žele da im kmet dadne jed-
noga od svojih sinova kao besplatnog slugu.
- e) Za njega posebno saditi duhan, obrađivati ga i paziti dok ga gotova ne donese gos-
podaru u kuću.

40 ARHIV PROPAGANDE, *Acta Turcarum*, br. 973, 263, 590, 829, 942, 88.

41 Buconjić vjerojatno misli na odluke koje su izdane 1859, poznate pod nazivom *Saferske nared-
be*, kojima se reformira agrarno pitanje. Kad je četiri godine kasnije Dževdet efendija stigao
u Mostar, iznenadio se kad nije čuo ništa za spomenute naredbe (Uredbe). „Naposletku pozvah
jednog od starih činovnika iz financijskog odeljenja. 'Pre četiri godine, reče mi on, ovamo su
došli nekakovi denjkovi, ali kako je u to doba veliki vojvoda Omer-paša bio zauzet poslovima
oko pobunjenih nahija, o građanskim poslovima nije se imalo kad voditi računa. Ti denjkovi,
čini mi se, nalaze se u magazinu, u podrumu'... Denjkovi se nadoše. Nikako nisu ni otvara-
ni...' G. ELEZOVIĆ, „Iz posmrtnih rukopisa”, str. 277–278. ARHIV PROPAGANDE, *Bosnia*,
sv. 16, f. 514r. Pasko VASA, *Bosna i Hercegovina*, str. 40–44, a o krčenju zemlje str. 47. i
71.

f) Orati mu i sijati besplatno toliko jutara zemlje koliko aga ima, obrađujući je jednako dok ne donese žito u hambar gospodareve kuće. Prihodi od proizvoda koje kmetovi rade za agu ponajčešće su viši od proizvoda što ih kmet dobije od aginskoga zemljišta.

g) Ako aga dođe u kmetovu kuću, ovaj mora pružiti sve što je potrebno njemu, konjima i psima, posvetivši najvišu pažnju da ga zadovolji u posluživanju najboljih jela što ih može imati i da se pokaže vrlo zadovoljan što ga je mogao primiti i ugostiti u svojoj kući, držeći ga badava danima i tjednima, a nekad i po mjesec dana.

Konačno, ako jedna obitelj koja je na turskom imanju s više braće ili ostalih članova, pa hoće da se razdijele jedan od drugoga u nove obitelji, aga dijeli svakome dotično zemljište na obradu i uporabu, tražeći da mu svaki od njih daje toliko prihoda i usluga koliko su davali i svi skupa, iako je zemljište ostalo koliko i prije — ni veće ni manje.⁴²

III. TLAČENJA OD STRANE MEDŽLISA

1. Tursko je sudstvo sastavljeno od građanskoga i kriminalnoga. U prvom sjede paše ili kajmekani u svojim okruzima, muftija, dva ili tri muslimana, dva kršćanina — jedan za pravoslavne, a drugi za katolike. U drugom [sjedi] kadija sa dva ili tri Turčina i dva kršćanina kao i u prvom. Iz ovoga se odmah uviđa prevlast muslimana i odlučna većina u svakom sporu. Osim toga, muslimani u tome imaju prednost jer su paše, kajmekani i kadije predsjednici i vrhovni suci u sudištima njihove vjere koji, ako nisu suglasni sa sudskom odlukom, [zaključuju] da ništa nije učinjeno. Tome treba pridodati tijesnu povezanost i razumijevanje muslimana između sebe iz političkih i vjerskih motiva i zbog poznavanja njihovih zakona i turskog jezika kojim se isključivo služi na sudu. Naprotiv, ono malo kršćana koji su u sudu zbog nepoznavanja zakona i jezika, te straha koji imaju od Turaka ne znače ništa i toliko puta bi bilo bolje da ih nema u sudištu.

Osim toga, mnogi činovnici ili drugi bogati i moćni Turci imaju izravni ili neizravni utjecaj na sud, dok se kršćanima ne dozvoljava zastupstvo ili advokatura kojeg inteligentnijeg i sposobnijeg kršćanina. Na koncu, mislimo da na svijetu nema tako pohlepnih sudaca da prime darove u svrhu povoljne presude, kao što su Turci. I budući da muhamedovci ne priznaju drugi zakon ni temelj pravde osim šerijata i Kurana, prilagođavaju se kanunu i drugim suvremenim odredbama samo prisiljeni političkim okolnostima, uvijek čvrsto nastoje favorizirati muslimana i muslimanstvo na štetu pripadnika drugih religija. I jedna druga okolnost ide u korist muslimana. Budući da su prvi turski funkcionari i činovnici *Osmanlije*, oni se, ne poznajući jezik naroda, ne mogu nikada informirati o stanju parnice, [nego] to saznaju od tumača više-manje nezalica, [ili] više-manje zlonamjernih. A zato što su i ovi Turci, nikada neće točno prenijeti kršćansku stvar, nego na svoj način, prešućujući sve što bi moglo biti nepogodno za Turke. A

42 Navedeno potvrđuje i Pasko Vasa (42) dodajući da je kmet „morao obrađivati agine bašte i činiti mu hiljadu drugih sitnih usluga koje su mu oduzimale vreme, a nagrađivan je samo rdavim postupanjem. Jednom rečju — nastavlja isti — begovi i age Hercegovine smatrali su sebe apsolutnim vlasnicima zemlje: oni nisu dopuštali ni suparništvo hrišćana ni pravo vlade” (71).

ako su pak kršćani, malo ih je koji dobro vladaju turskim jezikom da bi na njemu mogli istumačiti izraze slavenskog jezika.⁴³

2. U pokrenutim parnicama i [sudskim] procesima muslimani imaju prednost pred kršćanima:

- a) jer u svojim parnicama imaju naklone suce,
- b) jer su slobodni i nikoga se ne boje, pa se usuđuju učiniti sve protiv inovjера,
- c) jer mogu računati na podršku i zaštitu imućnijih suvjernika uvijek spremnih da ih zaštite,
- d) jer mogu, kao bogatiji, poklonima podmititi suce, čije slabe strane bolje poznaju,
- c) jer uvijek nađu nekoga pripravnog da im sastavi tužbu na turskom jeziku.

Kršćanin je bez tih prednosti, boji se osvete agâ i drugih Turaka. Ne poznajući sudske postupke, boji se da će mnogo potrošiti i izgubiti parnicu. A zbog siromaštva ne može početi parnicu jer nema čime platiti troškove. Teško mu je, konačno, naći nekoga tko bi mu sastavio optužbu na turskom jeziku, jer muslimani neće da u tome pomažu kršćanima koji su u sporu s nekim muslimanom, ili pak ako je pišu uz dobru nagradu, sastave je tako da ide na štetu kršćanima. Tako jadni kršćanin iščezava. Ne usuđuje se ni pokrenuti kod suda parnicu, ili ako je pokrene, ponaša se tako nesigurno da parnicu mora izgubiti, kajuci se potom što ju je i pokrenuo. Ako pak Turčin pokrene parnicu protiv kršćanina, ovaj ne smijući i ne znajući se braniti mora pasti pred prepotentnim Turčinom. Zbog tih turskih uspjeha i manevara kršćani su tako do srži obeshrabreni i s majčinskim mlijekom to usisavaju, te ih je nemoguće navesti da podignu tužbu protiv Turčina, pa makar se radilo i o najtežim zločinima, štetama i uvredama. Zbog toga Turci nikada neće prestati s navikom i umijećem sročeno držati pod terorom kršćanski narod.⁴⁴

3. Kako Turci znaju zapetljati parničke optužbe i od njih se svojstvenom vještinom osloboditi, tako vješto znaju uloviti i svjedočanstva na štetu kršćana. U tome nastupaju s velikom drskošću i osornošću, sigurni u razne načine pobjede. Prije svega, potrebno je napomenuti da nikakva naknada ni plaća nije zakonom propisana za izgubljeno vrijeme i trud svjedoka koji su pozvani na sud svjedočiti istinu, nego sve ide na trošak samih svjedoka. Zbog toga se svatko nastoji osloboditi takvog, vrlo opasnog posla, skopčana i s velikom materijalnom štetom. Naime, ako Turčin ima parnicu s nekim od kršćana on će uvijek, poradi zajedničkih vjerskih i građanskih interesa naći svoju subraču za svjedoke, koji se znaju čudesno složiti, raditi i smisliti okolnosti te vješto usmjeriti tijek procesa tako da bi kršćanin teško mogao suprotstaviti vjerodostojnije svjedočanstvo. Ako u blizini gdje se dogodio čin ili zločin nema Turaka da svjedoče, bez obzira

43 *ORIJENTALNI INSTITUT, Sidžil mostarskog suda*, br. 2, str. 84^{ab}, i 107^b; *GAZI HUSREVBEGOVA B.*, br. 1156, str. 31 – 33, 35; *Pasko VASA, Bosna i Hercegovina*, 32 – 33, 74; *P. BAKULA, Mučeništva*, 87, 49 i *ORIJENTALNI INSTITUT, Sidžil blagajskog suda*, br. 59, str. 22^a.

44 Tako je nastala poslovice: „Kadija te tuži, kadija te sudi!” pa su katolici, ako su ikako mogli, izbjegavali sudske procese. Fra Rafo Radoš to izriče i na latinskom jeziku u pismu od 21. siječnja 1877. „Quis te accusat? Turca. Quis te judicat? Turca.” *ARHIV PROPAGANDE, Bosnia*, sv. 16, f. 704v.

radilo se o očevicima ili po čuvenju, dosta je da ih subrat počinitelj informira, pa makar bili sto milja daleko, oni će se „naći” tamo gdje se čin dogodio i znat će do potankosti svu stvar. I udarajući se u prsa govoriti „*dini jemin*” i što ja znam, tako da će stotinu drugih Turaka dirnutih njegovom vjerodostojnošću sve to potvrditi. To je dosta da se opravda tužba *šerijata* i da se postupak riješi u korist muslimana, jer je sve dopušteno da bi se muslimanski vjernik oslobodio od dosađivanja i pretenzija *kaura*-kršćanina.⁴⁵ Ako Turčinu zatreba kakav kršćanski svjedok, on će ga naći bez poteškoće — ako ne drugačije, a ono prijetnjama i utječući se agi da natjera svoga kmeta da mu bude svjedok. A budući da je to svjedočanstvo protiv nevjernika, sud prima kršćanina kao valjana svjedoka. Naprotiv svjedok protiv Turčina se ne može naći, jer oni ne žele ni u kojem slučaju primiti svjedočanstvo da bi svoga subrata proglasili krivim. Ako pak kršćanin uzme za svjedoka nekog kršćanina, on će protiv Turčina krivca nešto reći, ali to malo koristi, jer turski suci čvrsto drže *šerijatski* princip koji je poguban i fatalan za kršćane. Po njemu svjedočanstvo nevjernika-kaura protiv muslimana ne vrijedi. Ako o tom principu iz političkih razloga šute, ipak u naglosti to često probija kroz usta prvih muslimanskih sudaca u tijeku samog sudskog procesa. Pretpostavivši slučaj da se ne mogu osloboditi svjedočanstva nekog kršćanina, nakon što su upotrijebili tisuće smicalica, spretno će se poslužiti slijedećom: Dok svjedok prolazi gradskim trgom, Turci će nasred trga postaviti jednoga od svojih koji će iz svega glasa vikati protiv njega neku uvredu, kao lopov itd., a tada stotine turskih grla s trga ponavljaju tu uvredu jednom svjedoku. Na taj način obezvređuju njegovo svjedočanstvo, dok s nekim javno nepoštenim Turčinom koga trebaju za svjedoka čine protivno. Od gradske četvrti u kojoj ovaj stanuje traže potvrdu o dobru glasu. To odmah učine i to je dosta da se opravda presuda *šerijata* i završi podvala u korist drugog muslimana, kako oni kažu.⁴⁵

4. Tako je potpuno opravdana kršćanska poslovice: „krtjaninu suda neima” — za kršćanina nema pravde. Kada bi nekome palo na pamet provjeriti i prelistati spise muslimanskih sudova i pažljivo proučiti procese, odluke i osude, imao bi što vidjeti. Obeshrabren nad zbrkom, proturječnostima i nepravdama, oplakivao bi pogaženu čovječnost u tim Adamovim sinovima. Iz tih spomenutih osobina Turaka, sudaca i svjedoka svatko može po načelu uzročnosti sam po sebi razumjeti pravednost osuda i odluka. Nakon što je tužba predana na turskom jeziku, jer bi inače bila vraćena paši ili kajmekanu na potpis, te nakon što se ustanovi da odgovara zakonskim propisima, upućuje se kadiji. Ovaj je ostavi sa stotinu drugih neriješenih (tužbi), te naredi tužitelju da dođe nakon određenog vremena. To se događa, uz grdnju zbog dosađivanja, po više puta. Kada pak dođe vrijeme pretresa, savjetnici progovore nekoliko riječi o njoj, a kadija pridržava sebi pravo presude. Dok drugi o tome raspravljaju on se, međutim, vlada prema propisima *šerijata* i svom interesu. Ako su parničari kršćani, nakon što je saslušao obje stranke, odgodit će presudu kako bi stranke imale vremena umekšati rasrđeno suca kriomice donešenim darovima, o čijoj će količini odlučivati kadijina presuda.

45 Tu činjenicu i EVANS, *Kroz*, 271, ubraja među uzroke ustanka, ali zaključuje da su „u vladajućoj klasi u Turskoj potpuno mrtvi javno poštenje i privatni moral, da je korupcija zatvorila vrata napretku i da je patriotizam skoro prestao da postoji” (277), a raja „čiji je ponos stolicima unakazivan ugnjetavanjem, i koja je u mnogim slučajevima sklona samo da drhti pred despotičkim štapom” (257) nema ni pojma o slobodi.

Ako su darovi obiju stranaka jednaki i obilni, dat će im brižljiv savjet da se međusobno ljubazno nagode otpuštajući ih međžlisu. Ako se parniče kršćanin i Turčin, malo će pomoći i darovi, osim ako su naročito obilati. Tada će kadija možda nešto popustiti u korist kršćanina. Inače, on će umjesto suca biti advokat muslimana, služeći se zaobilaznjima i izmotavanjima sa stotinu nekorisnih i neslanih bezveznih pitanja, a samo s ponekim o zločinu, okolnostima i svojstvima svjedoka, koja zna obezvrijediti spominjući neistinite i neukusne izmišljotine. Ovako diskreditira vjerodostojnost kršćanina:

a) *Ako se svjedoci ne slažu i u pojedinostima i sitnicama, pa makar ne bile sitne za bit parnice;*

b) *Ako pozivani i ispitivani više puta promijene koju riječ;*

c) *Ako su ikada bili u zatvoru, pravedno ili nepravedno, svejedno je. Ovo se ponavlja i tužitelju i svjedocima kako bi odustali od parnice.*

Konačno, ako zakonski očito bude dokazano da je Turčin kriv, opet postoji jedan izlaz. Osuda se odgodi, a Turčin se pošalje da bi možda u svoju korist pronašao kakvu okolnost ili kakva svjedoka. I on će to naći. Ako se na primjer dokaže da je Turčin ubio kršćanina u mjestu A, dana S, on će naći turske svjedoke da se čitavog dotičnog dana nalazio u mjestu Z, koje je udaljeno od mjesta A i to potvrditi zakletom na *Kitab*. Tada se proces izmijeni, a kazne se okreću protiv kaura-klevetnika, koji su se usudili profanirati sudsko svetište besramnim lažima i prijeverama na toliku štetu „nevinog” muslimana. Odjek će usvojiti cijeli grad riječima i pravedni prezir kadije i međžlisa. Rečeno, učinjeno. Siromasi su već zatvoreni u tamnice i, osim novčanih kazni, zauvijek ozloglašeni.

Konačno pretpostavimo da Turčin tuži kršćanina za neki teži prekršaj. Odmah će se napeti živci kadije i međžlisa te ostalih Turaka. Svi skupa i svaki napose učinit će koliko mogu i znaju protiv kršćanskog klateža, protiv tih raz-mozgova i crnogorskih hulja, jer svi su jednaki. Uzmimo slučaj da negdje u najnepristupačnijim i najudaljenijim planinama bude od bilo koga ubijen neki Turčin: odmah će se na sav glas vikati da su kršćani ubojice. Ne čekaju se istrage ni sudski ispiti. Pobješnjeli Turci trče, traže osvetu i pokolj. Nemilosrdno tuku i vrijeđaju. Ako sretnu kojeg kršćanina, nekažnjeno pljačkaju i zlostavljaju čitava kršćanska sela u blizini zločina. Silom odvođe stada stoke, stotine kućedomaćina bez razlike, šamarajući i udarajući ih nogama, i kundacima u leđa. U gradu ih čeka razuzdana turska rulja s urlicima i vikom, te ih prati na sud i u zatvor na najdivljiji način, udarajući ih kamenjem, psujući, vrijeđajući i divljački zlostavljajući. Prestrašenost jednih a divljaštvo drugih je na vrhuncu. Od tog trenutka siromašni kršćani uzdišu u smrdljivim tamnicama, vuku ih po sudovima gdje ih ponovno teroriziraju da bi priznali zločin, jer, kažu, oni sve znaju, oni nevjernici urotili su se protiv nevinog muslimana, za to postoje očevidni dokazi i svjedočanstva, pa će svi na vješala i na kolac. I ta tragedija, katkad produžavana mjesecima, završava saznanjem da je ubojica bio neki stranac, koji nema ništa s tim jadnim kršćanima, ili kakav musliman, neprijatelj ubijenoga. Tada se kršćani, tako uništeni, puštaju kućama bez ikakve zadovoljštine. Katkad pak, nakon što se nešto stiša bijes, Turci priznaju da su kršćani nevin; ali ako nisu posve sigurni ili hine da nisu još ustvrdili tko je ubojica, tada, za višu sigurnost ili bolje radi pokrivanja svoje goleme nepravde, neki glavniji i Turcima nepo-

voljniji kršćani godinama okovani čame u tamnicama; drugi se kao na milost i s prijetećom opomenom puštaju svojim siromašnim kućama nakon data jamstva da više nikada to neće činiti.⁴⁶

Dao Bog da budu rjeđi i da bude manje sličnih procesa u ovim nesretnim i tako barbarški mučenim pokrajinama!

IV. NIKAKVA SIGURNOST ŽIVOTA, ČASTI I IMANJA

Umjesto da naši ljudi traže slobodu i napredak, oni nemaju ni najosnovnija ljudska prava: pravo na život, na čast i imanje. Jer na najmanje nezadovoljstvo, na svaku sumnjivu pričicu kod Turaka, zbog pohlepe nasilnika ili srdite zavisti zloćudnoga gospodara, sve je nesigurno. Nema nikakve energične državne zaštite protiv zala. Nema nikakve garancije od strane sudova. Sve je prepušteno najbezočnijoj i najgrubljoj samovolji fanatika, koji uvijek imaju namjeru da naškode siromašnom kršćaninu i da ga tlače, ponize i liše svakog građanskog prava a sve to sa zloćom kojoj nema jednake te vještinom vjerskih i političkih načela. I od toga se neće odvignuti osim ognjem i mačem. To je jasno:

a) Iz stotine činjenica koje su se dogodile i neprestano se događaju u ovim pokrajinama.

b) Iz slijepog vjerskog fanatizma koji je urođen našim muslimanima i najgorčenijom mržnjom na sve što je kršćansko.

c) Iz neprestanih turskih prijetnji kršćanima, koje svakog dana na najokrutnije načine nekažnjeno čine.

d) Iz činjenice što vlast uzima oružje kršćanima a dijeli ga muslimanima, što podsjeća na pokolj u Siriji. I neka se to ne drži za umišljanje, jer nije se samo jednom čulo gdje naši muslimani o tome govore. Pače bilo ih je i ima ih mnogo koji su spremni na takav udarac i ako to dosad nisu učinili, to je zato što ih je neki razumni musliman zadržao radi žalosnih posljedica što bi za njih slijedile.

e) Iz neprestanih izazivanja sa strane muslimana, pače i u sadašnjim prilikama. Tako su sada neki muslimani odlučili prisiliti jadne kršćane, vjerne vlasti, da im prodaju kakvu staru zahrđalu kuburu, da ih tako razoružane mogu maltretirati kako hoće. Usuđuju se na sve moguće načine nasrtati na kršćane tućom, ranjavanjem i prijetnjama smrću. Nadalje im nanose štete, pale kuće, pustoše vinograde i vrtove. Osim toga upućuju najgadnije psovke protiv svega što je najsvetije i najdraže u kršćanskoj vjeri, te vrijeđaju čast osoba i obitelji. Nadalje, kleveću i podmeću lažna pisma, da bi kod vlasti optužili najuglednije kršćane koje su zamrzili zbog pobune.

⁴⁶ Navedeni razlozi i poteškoće da se dođe do pravde još su više povezali katolike i franjevce, pa su seljaci u slučajevima međusobne svade ili zločina dolazili franjevcima na „sud“. O tome P. BAKULA (*Mučeništva*, str. 87): „Seljaci to čine da ne upadnu u šake turskih sudova koji bi ih mogli ne samo neprestano suditi, nego bi bili izloženi i velikim troškovima. Zbog oba ta razloga dolaze k nama i to im je korisno, ali za nas misionare to nije samo mali križ, ako i ostavimo po strani česti prigovor da nismo bili pravedni, jer nismo mogli presuditi po želji svake stranke.”

Držimo da se ne smije prijeći preko jednog karakterističnog slučaja koji se u međuvremenu dogodio. Dok je njegovo veličanstvo car Austrije prolazio našim granicama, prema ugovorima dvaju carstava,⁴⁷ protektor kršćanstva u ovim pokrajinama dođe da ga vidi.⁴⁸ I tko bi rekao da će se naši Turci zbog toga namrgoditi jer je i mnogo njih išlo tamo s istim ciljem? Pa ipak, neki su kršćani zbog toga platili životom, kao otac Karaula u Livnu.⁴⁹ Neki su pobjegli s vlastitih ognjišta u strane zemlje, drugi se opet ne usuđuju maknuti od kuća da ne budu uhvaćeni od zasjeda i prijetnja koje im Turci nanose.⁵⁰

Kako se, dakle, može *praktično* osigurati život, čast i imovina kršćana, i tko uživa slobodu građanskih prava? Kako izliječiti ukorijenjenu gangrenu tolikih zlouporaba? Trebalo bi promijeniti narav muslimana. Trebalo bi paralizirati slijepi fanatizam i brutalnu osornost koja sve ruši. To se djelima, jedino djelima može liječiti. Obećanja, data tisuću puta, nisu ništa nego bacanje prašine u oči. Paragrafi su iluzije, igra prepredenjaka, vrijede koliko i papir na kojem su napisani, ako nema jake, odlučne ruke koja bi znala i htjela primorati da se poštuju društveni red i zakoni. Sile su od otomanske vlade dobile garancije na papiru, u paragrafima Hathumajuna, ali u stvarnosti na taj način neće nikad ništa postići. Naši se Turci rugaju tim paragrafima i garancijama, pače pogrđivali su najgadnijim psovka i *kanun* i sultana i sile koje daju garanciju, sigurni da to mogu nekažnjivo činiti.⁵¹ Znaju se nametati siromašnoj raji sa strašnim psovka i prostim riječima ... *ti tvoga Krista, ja sam ti i kanun i car*; i izgleda da imaju razloga govoriti tako, jer se najviši turski činovnici i mogućnici vladaju kao pravi carevi. Zato kod našeg naroda i postoji poslovice: „*Do cara sto carah*”. Oni gule narod i prazne državnu blagajnu. Oni ušutkuju vapaje potlačenih da ne bi doprli do vladara. Oh koliko bi se nepravednih djela moglo ustanoviti kad bi se siromasi usudili slobodno govoriti! A ne s iznuđenim i od straha danim potpisima. Istinom iz usta nestalo bi tisuće lažnih spisa koji su prijevarom potpisani na štetu siromaha. Ali jao onome tko se usudi podići tužbu za istinu i pravdu, onome koji poziva na poštovanje zakona! Taj može biti siguran da će mu se to osvetiti, pa i nakon više godina, jer će biti ili na smrt isprebijan, ili potajno ubijen, ili u kući zapaljen. I sada namete i osvete iz vremena ratova Omer-paše ispaštaju mnogi kršćani koji su bili vjerni vladaru i iskreni u iznošenju stanja stva-

47 Pasko Vasa priznaje da su „rđava uprava, nemarnost i nesposobnost upravitelja, skopčani s rđavim sistemom koji je vladao u odnosima između kmetova i vlasnika” bili dalji uzroci ustanka (Bosna i Hercegovina, str. 68).

48 Usp. A. NIKIĆ, *Hercegovački ustanak*, str. 324–325 s odgovarajućim bilješkama; R. GLAVAŠ, *Politika bosansko-hercegovačkih franjevacu u prošlosti i sadašnjosti*, Mostar 1904, str. 88–90.

49 To je fra Lovro Karaula, župnik u Čukliću: *ARHIV PROPAGANDE, Bosna*, sv. XVI, f. 712r; *ARHIV Franjevačkog reda, Erzegovina*, sv. I, f. 637r i 641v. A[ndrija] Z[irdum], *Karaula, fra Lovro, Franjo među Hrvatima*, Zagreb 1976, str. 236–237.

50 A. NIKIĆ, *Hercegovački ustanak*, str. 326–327. Napomenimo da je fra Bono Šarić-Drežnjak imao svoju četu i više godina bio u Kamišnici. Tada je hajdukovao i Andrija Šimić.

51 „I, stvarno, mere poboljšanja koje su poduzimane od dolaska nj. v. Sultana Abdul-Aziza [1861.–1876.] sledile su jedna za drugom tako reći brzinom munje.” Usp. Pasko VASA, *Bosna i Hercegovina*, str. 7–9 i 45. G. ELEZOVIĆ, *Iz posmrtnih rukopisa*, str. 277–278; P. BAKULA, *Mučeništva*, str. 66–69; Radoslav GLAVAŠ, *O. Paskal Buconjić*, Mostar 1910, str. 12–13; Grga MARTIĆ, *Zapamćenja*, Zagreb 1906, str. 88–89.

ri u ovim pokrajinama.⁵² Svi su putevi bili i sada su zatvoreni i kontrolirani, a može ih se prokrciti samo ognjem i mačem.⁵³

Gospodo, nemoguće je da turska vlast donese kakav lijek. To očito pokazuje već tisuću puta potvrđeno iskustvo. To pokazuje slabost vlasti i njezino stalno opadanje, te neprestani kompaktni otpor muslimana ove pokrajine. Nadati se u takvu pomoć bila bi ludost, neoprostiva zasljepljenost. Takvu bi nadu naši Turci tisuću puta izrugali. Oni bi svojim intrigama znali naći toliko i toliko načina da prevare i sultana i sile. Znali bi spraviti toliko svjedočanstava na nepoznatom jeziku, potpisanih i potvrđenih od međlisa i glavara, koja bi bila protiv kršćanskog života i imovine. Našli bi u gradovima ne malo kršćanskih sumišljenika protiv drugih kršćana, a to zato što oni često s Turcima dijele nedozvoljeni dobitak i zato što nisu toliko opterećeni nametima kao siromašni seoski kršćani.⁵⁴ Nadamo se da ovo savjetovanje kršćanskih sila o našim nevoljama neće biti slično savjetovanju liječnika u beznađnoj bolesti o kojoj se ništa ne zna.⁵⁵

Izlaz iz toga zla i lijek tolikim nevoljama jest oslobođenje kršćana od turske samovolje i neprestanih tlačenja, uklanjanje uzroka usplamtjelih ustanaka i osiguranje trajnog mira. Za to nalazimo sljedeći izlaz:

1) Kršćani odlučuju radije umrijeti nego podnositi toliko ropstvo. Zato ih treba pustiti da s oružjem traže svoje oslobođenje. I ako im se ne pruži pomoć, imaju bar pravo da se ne prave smetnje njihovu pothvatu i da se ne pomaže tlačitelj.⁵⁶

2) Ili ćemo biti prisiljeni zamoliti koju kršćansku silu da nam ustupi kutak zemlje da svi iselimo i napustimo ovu nesretnu zemlju na koju padaju tolika prokletstva.⁵⁷

52 O situaciji za vrijeme Omer-paše Latasa v. Galib ŠLJIVO, *Omer paša Latas*, Sarajevo 1977; P. BAKULA, *Mučeništva*, str. 64–65; ARHIV Bosne Srebrne, VII, *Mjesta a*) br. 20 i Josip MATASOVIĆ, „Fojnička regesta”, *Spomenik SKA*, LXVII/53 (1930), str. 258–259.

53 ARHIV PROPAGANDE, *Bosnia*, sv. 14, f. 442v.

54 ARHIV PROPAGANDE, *Bosnia*, sv. 16, f. 479r, 484r–485r. Malo kasnije Server-paša je izdao novu proklamaciju o zaštiti kršćana. Usp. ARHIV PROPAGANDE, *Spisi Kustodije*, sv. 10, f. 287v–288r. O uglednoj kršćanskoj obitelji Tuti nalaze se brojni turski dokumenti u franjevačkom i državnom arhivu u Mostaru iz tog perioda.

55 Buconjić ovdje podrazumijeva akciju konzula velikih sila na pacifikaciji pobunjenog stanovništva u Hercegovini. GAZI HUSREVBEGOVA BIBLIOTEKA, *Mala historija*, br. 1156, str. 19–20; Božo MADŽAR, *Pokušaj pacifikacije Hercegovačkog ustanka 1875. posredovanjem predstavnika evropskih država*, *Posebna izdanja ANUBiH*, XXX/4, t. I, str. 303–312.

56 U Nevesinju su konzulima predani zahtjevi: „1) da Turci više ne nasrću na hrišćanske devojke i žene; 2) da se dalje ne skrnave hrišćanske crkve i da se dozvoli sloboda veroispovesti; 3) da se izjednače pred zakonom sa Turcima; 4) da budu zaštićeni od nasilja zaptija; 5) da sabirači ne uzimaju više nego što je legalno dozvoljeno i da to uzimaju u pogodno doba; 6) da svaka kuća plaća samo jedan dukat godišnje i 7) da vlada ne uzima na prisilan rad ni ljude ni konje, već da se potrebni rad plaća kako je to običaj svuda u svetu.” Usp. A. EVANS, *Kroz*, str. 274–275.

57 Već u to vrijeme dosta kršćanskog svijeta se iselilo u Dalmaciju. Usp. našu bilješku 36 i Slavko MIJUŠKOVIĆ, *Hercegovački ustanak i hercegovačke izbjeglice po dokumentima kotorskog arhiva*, *Stogodišnjica crnogorsko-turskog rata 1876–1878*, Titograd 1978, CANiU, Naučni skupovi, knj. 5, str. 213–221. Izbjeglica je bilo i u Crnoj Gori. Usp. Branko BABIĆ, *Prilog izučavanju položaja hercegovačkih izbjeglica u Crnoj Gori 1875–1878*, *Stogodišnjica crnogorsko-turskog rata 1876–1878*, Titograd 1978, str. 223–241.

3) Ili bi se sile trebale sporazumjeti sa sultanom da se od Bosne i Hercegovine učini autonomna država ovisna o sultanu s kršćanskim vladarom izvana, a nikako odavde.⁵⁸

4) Ili bi se konačno sile morale dogovoriti i odmah uspostaviti jače vojne posade u glavnijim gradovima pokrajine, te da njihovi predstavnici uđu u glavnije medžlise kao suci, dok se stvari ne srede i osigura život, čast i imovina kršćana, te građanska i vjerska ravnopravnost.⁵⁹

S talijanskog preveo i bilješkama popratio
ANDRIJA NIKIĆ

⁵⁸ To je, koliko je poznato, prva vijest o takvom položaju Bosne i Hercegovine.

⁵⁹ Uz ove pismene zahtjeve katoličkog stanovništva što ih je stilizirao fra Paškal Buconjić austrijski konzul Vasić — a on je ovu knjižicu poslao ministru Andrassiju uz izvještaj od 8. listopada 1875. — susreću se i slijedeći zahtjevi. Tako su ustanici Zubaca tražili: „1) da mjesto pregovora gdje bi vođe ustanka iznijeli svoje zahtjeve bude dalmatinska ili crnogorska granica; 2) da se za vrijeme trajanja pregovora osigura primirje pod uvjetom da turske trupe ostanu na zatečenim mjestima i da im se dotura samo neophodni provijant i 3) da se pregovori vode sa turskim komesarom uz prisustvo predstavnika velikih sila koji bi preuzeli obavezu garantovanja izvršenja reformi.” Katolici iz Rasna i Gabele traže: a) smanjenje ili ukidanje nekih vrsta poreza; b) smanjenje radnih obaveza koje su bili dužni dati feudalcima i državi; c) pravnu jednakost; d) slobodu vjere i e) veću brigu države za škole. Ustanici Popova polja su usmeno iznijeli svoje zahtjeve, a katolici Ljubuškog i Mostara predali su pismene zahtjeve konzulima i Server-paši. Usp. Božo MADŽAR, *Pokušaj...* str. 307.

ZUSAMMENFASSUNG

Als der Herzegowineraufstand in vollem Schwung war (1875), bemühten sich die Franziskaner von Herzegowina die christliche Bevölkerung ohne Blutvergiessen von der vierhundertjährigen türkischen Herrschaft zu befreien. Die Franziskaner von Bosnien schlossen sich an. Damals sammelten die Franziskaner die Zeugnisse von der Tyrannei, die am christlichen Volk ausgeübt wurde. Sie gaben das gesammelte Material dem damaligen Provinzial fra Paškal Buconjić damit er aufgrund dessen eine Eingabe schriebe. Fra Paškal schrieb ein kleines Büchlein auf Italienisch: *Un cenno semplice sui gravami. Causa principale dell'insurrezione delle popolazioni cristiane in Ercegovina* (Eine kurze Rückschau auf die Fronen. Die Hauptursachen des Aufstandes der christlichen Völker in Herzegowina.) S. 29, 18x12 cm. Das Büchlein wurde den Vertretern (den Konsuln) europäischer Mächte in Herzegowina übergeben. Darin wurde beschrieben: I. Verschiedene Fronen und Steuer, II. Tyrannei von Seite der Agas, III. Tyrannei von Seite des Gerichtshofes und IV. Totale Unsicherheit des Lebens, der Ehre und des Gutes.

Das Büchlein von Buconjić ist ein soziologisches Foto der Herzegowina in der Zeit vor und unmittelbar nach dem Aufstand. Es entstand in sehr schwierigen Umständen – für den Kopf seines Autors wurde ein Lohn von 60 goldenen Magyarier ausgeschrieben. Sein Wert, neben der wertvollen Angaben, die es enthielt, lag darin dass es öffentlich wurde. Es wurde den Konsuln (von Österreich, Russland, Italien, Frankreich und England) und dem Vertreter der türkischen Oberherrschaft Server Pascha eingehändigt. Sie diskutierten über sein Inhalt und, soweit es mir bekannt ist, konnten sie keines von den dort angeführten Zeugnissen als unwahr oder lügenhaft erklären. So hat dieses Büchlein gewaltiger als die Waffe und der Schrei des unbewaffneten und ausgebeuteten Volkes die eingeschlafenen Gewissen der christlichen Völker geweckt. So haben endlich die Vertreter der christlichen Mächte auf dem Berliner Kongress 1878 das christliche kleine Volk in Bosnien und Herzegowina von dem vierhundertjährigen türkischen Sklaventum befreit.

Der Text des Büchleins ist hier auf Kroatisch übersetzt, begleitet von mir bekannten damaligen Dokumenten der türkischen Provenienz.